

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Cesta k emancipaci dítěte - Průnik do dětství od středověku po klíčové 19. století

Zuzana Šprinclová

Vedoucí práce: PhDr. Martina Ondo Grečenková, Ph.D.

Praha 2013

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 14. června 2013

.....

podpis

Obsah

Anotace	5
1. Černá a bílá legenda	6
2. Vymezení pojmu dětství	9
3. Dětství v předmoderní době	11
3.1 Narození	11
3.2 Dětství urozených	12
3.3 Dětství městských a venkovských dětí	15
3.4 Dětská zábava	16
4. Zrození dětství a dětství v moderní době	18
4.1. Společenské změny a jejich dopad na životy dětí	18
4.2. Příchod na svět	19
4.3. Výchova a vzdělání	22
4.4. Dětská práce	25
4.5. Hry a zábava	26
5. Paměti babičky Kavalírové	28
5.1. Životopis	28
5.2. Výchova a vzdělání	31
5.3. Dětská práce	34
5.4. Lékařská péče	35
5.5. Těhotenství, porod a šestinedělí	37

5.6. Dětská úmrtnost	39
5.7. Radosti	39
Závěr	41
Seznam použitých zdrojů	44

Anotace

Bakalářská práce Cesta k emancipaci dítěte - Průnik do dětství od středověku po klíčové 19. století se snaží podat obraz dětství a života těch nejmenších v daném období a popisuje společenské změny, které výrazně zasáhly a ovlivnily jeho podobu. V úvodní části se zaměřuje na odbornou problematiku provázející dějiny dětství. Následně je prostor určen periodizaci dětství a další kapitoly se již věnují podobám dětství v daném období a jeho každodennosti, od příchodu na svět, vzdělání, výchovu po hru a zábavu. Největší pozornost je věnována pro dětství klíčovému 19. století a následně rozboru na svou dobu unikátního díla Paměti babičky Kavalírové. Klíčovou výzkumnou otázkou bakalářské práce je, jak závěry badatelů, věnující se dětství převážně v 19. století korespondují s memoáry ženy, která mimo jiné vzpomíná na své dětství i dětství svých potomků.

1. Černá a bílá legenda

Jaké bylo postavení dítěte v historii? Na tuto otázku neexistuje dosud jednoznačná odpověď. Sporným obdobím je středověk, který podle některých historiků dětství jako specifickou dobu se svými atributy znal, podle jiných objevil dětství až novověk.

Otázku otevřel v roce 1960 francouzský historik Philipp Ariés svou knihou o dětství, kterou vydal pod názvem *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Ariés ve svém díle tvrdí, že středověk nerespektoval dětskou specifickou, která odlišuje dítě od dospělého, tehdejší člověk neměl k dětem vztah, neznal mateřskou lásku, děti byly „malými dospělými.“¹ „...Ariésova kniha se stala snad nejdiskutovanější historickou prací, na niž cítil potřebu reagovat každý sociální historik.“² V neprospěch dětství mluvil mimo jiné podle Ariése celkově nízký úmrtní věk ve středověké populaci.³ Muži se dožívali 20 až 30 let, ženy umíraly mezi 17 a 25 lety. Muži, kteří přežili riskantní dětství a jinošství, se pak měli šanci dožít věku 40 až 50 let, ženy 37 a 45 let.⁴ Život většiny dětí byl krátký a nepohodlný a kvůli jejich vysoké úmrtnosti si k nim rodiče nevytvářeli žádný vřelý vztah. Matky odmítaly kojit a děti odkládaly ke kojným, umělá strava byla mizerná, stejně jako hygienická a zdravotní péče, rodiče neznali věk svých dětí a nepamatovali si jména potomků již zemřelých.⁵ Dětství podle Ariése objevuje až konec století 16. a hlavně století následující. Takové tvrzení se nelíbilo hlavně medievalistům a některým historikům raného novověku, podle kterých měly dětství a rodičovská láska své místo i ve středověké a raně novověké společnosti, která měla své specifické vnímání dětství.⁶ Svou pozornost zaměřili na prameny jako jsou např. deníky a korespondence, romány, kazatelské projevy či kroniky dokládající mateřskou lásku a city, které rodiče chovali ve středověku

¹ ARIÉS, Philippe. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, SEUIL 1975. Cit. dle: LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství*. In: Scientific papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities. 7/2001. Pardubice 2002, s. 64

² NODL, Martin. *Dvě tváře dětství. Malí dospělí a děti- hříšníci ve středověku*. Dějiny a současnost. Kulturně historická revue. 1/2006.

³ KOPIČKOVÁ, Božena. *Vstup české medievalistiky do studia dětské evropské problematiky ve středověku? Glosy a otázky*. In: Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice 2003; s. 51.

⁴ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panarama, 1990. ISBN 80-7038-011-X. s.299., s. 97

⁵ NODL, Martin. *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s.8.

⁶ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství...*, s. 64

ke svým dětem. V našem prostředí jde například o Zbraslavskou kroniku, kde se její autoři zmiňují o lásce, kterou ke svému synovi Václavovi a dceři Markétě chovala česká královna Eliška Přemyslovna.⁷ Vedle tzv. „černé legendy“ o neexistenci dětství ve středověku se zrodila „legenda bílá.“⁸

S „černou legendou“ souhlasili především anglosasští historici jako Lloyd de Mause či Edward Shorter, podle kterých vznik dětství souvisel se změnou demografického systému, kdy začala klesat kojenecká a dětská úmrtnost a posunuli tak, na rozdíl od Ariése, vznik dětství o 100 let později, do století 18.⁹ V reedici svého díla v roce 1973 Ariés některé své původní tvrzení poupravil a přijal tak některé námitky odpůrců jeho „černé legendy“. Podle nové verze dítě mělo vlastní statut minimálně ve 13. stol.¹⁰

U nás se k probíhající polemice připojila nejprve Noemi Rejchrtová se svým dílem *Dětská otázka v husitství*.¹¹ Český středověk podle ní zná kategorii dětství a do společnosti dítě začleňuje křtem, to ale nevypovídá o skutečném společenském postavení dítěte. „*Dítě zůstává tvárnou, pasivní složkou společnosti dospělých, kteří v zajetí svého metafyzického konceptu stvořeného světa a neměnné společenské hierarchie v něm vidí svou miniaturu.*“¹² Další historici, kteří svou pozornost věnují dějinám dětství ve středověku, jsou vedle Noemi Rejchrtové Božena Kopiczková a Martin Nodl. Podle Boženy Kopiczkové přinesly dosavadní výsledky interdisciplinárního studia dětství evropského středověku zatím více otázek než jednoznačných odpovědí.¹³ Martin Nodl je zastáncem myšlenky o existenci dětství jako svébytné fáze lidského života ve středověku, která se sice liší od moderních představ o dětství, nicméně doba nepostrádá spontaneitu a emocionalitu.¹⁴ Na dítě a jeho svět v klíčovém 19. stol. se zaměřují například badatelé Jana Macháčová, Karel Rýdl a Milena Lenderová. Podle ní nelze položit jednoznačnou odpověď na otázku, zdali dětství ve středověku jako specifická

⁷ KOPIČKOVÁ, Božena. *Vstup české medievalistiky do studia...*, s. 56-57

⁸ HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*. 2009. Disertační práce. Univerzita Pardubice, Fakulta filosofická. s. 2

⁹ NODL, Martin: *Dvě tváře dětství...*

¹⁰ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství...*, s. 64

¹¹ KOPIČKOVÁ, Božena: *Vstup české medievalistiky do studia...*, s. 52

¹² Tamtéž, s. 58

¹³ Tamtéž, s. 59

¹⁴ NODL Martin: *Dvě tváře dětství...*

doba opravdu existovalo a jak středověký člověk dětství vnímal: „*Pravda bude někde uprostřed, především proto, že historik minulosti nejen studuje, ale také interpretuje, vytváří.*“¹⁵

¹⁵ LENDEROVÁ, Milena *Zrození dětství...*, s. 65

2. Vymezení pojmu dětství

Svět dnešních dětí a dětí našich předků se v mnohém lišil. Zaměříme se teď na jednu ze základních odlišností, kterou byla doba vyhrazená dětství. Většina středověkých autorů rozlišovala v dětství a v životě člověka několik vývojových fází, které charakterizovaly různé duchovní a materiální podněty, určitý tělesný a duchovní vývoj a pohyb či způsob chování.¹⁶

V 7. století rozdělil Isidor Sevillský lidský život na sedm stupňů. Dětství vymezil první dva z nich. *Infantia* trvala od narození do šesti nebo sedmi let. Následovala *pueritia* trvající do 14 let.¹⁷ První životní fáze byla ještě rozdělena na kojenecký věk, který končil odstavením dítěte od kojení, prvními kroky a zuby. Dítě je v tomto období nejzranitelnější, vyžaduje stálou a oddanou péči. V následující etapě, která trvá od dvou do sedmi let, se dítě učí mluvit, chodit, je plně závislé na rodičích a není trestně odpovědné.¹⁸ Druhá vývojová fáze *Pueritia* trvá u dívek do 12 a u chlapců do 14 let. Dítě je schopné mluvit, tělesně a duševně se vyvíjí a je silněji náchylné k hříchu. Mělo být vychovááno v křesťanském duchu a učeno disciplíně a mravnímu chování. Děti byly v tomto věku částečně právně zodpovědné a od dvanácti let byly schopné rozhodovat o vlastní cestě životem.¹⁹ Třetí životní fáze *Adolescentia* se vyznačuje silnou náchylností k hříchu. Kritérium pro její konec a začátek plnoletosti není ve středověku jednotný. Podle některých trvala do 21 let, 28, 30 až 35 let.²⁰ Následuje *Juventus*.

Periodizace dětství ovšem není v různých dobách ani u různých autorů jednotná. Tak například pozdněstředověký Jan Hus převzal Hippokratovo vymezení na osm sedmiletých etap lidského věku. Přesný výměr dětství však obměňoval.²¹ V betlémských kázáních se drží sedmiletého rozdělení. Dětství trvá do sedmi let, následuje chlapectví do čtrnácti let a jinošství do osmadvaceti let. Ve výkladu desatera zase dělí lidský věk podle biologických znaků. Zhruba do tří let jde o „nemluvnost“. Do přibližně čtrnácti let, kdy se objevují sekundární pohlavní znaky, jde o „mladost“, kterou střídá do definitivního zastavení růstu, „dorostlost.“

¹⁶ SHAHAR, Shulamith. *Vývojové fáze dětství*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 31

¹⁷ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s.133

¹⁸ SHAHAR, Shulamith. *Vývojové fáze dětství...*, s.32

¹⁹ Tamtéž, s. 33-34

²⁰ Tamtéž, s. 36-37

²¹ REJCHRTOVÁ, Noemi. *Dětská otázka v husitství*. Československý časopis historický 28, 1980. s. 55

V české postile z roku 1413 Hus svou periodizaci lidského života pozměnil a dětský věk limitoval čtrnáctým rokem.²²

V humanistickém myšlení převážily šestileté periody, tvořící dohromady dvanáct fází života.²³ Komenský rozdělil v díle *Obecné porady o nápravě věcí lidských* život podle věku na osm na sebe navazujících škol: škola zrození, útlého dětství (neboli klín mateřský), dětství, dospívání, mladosti, dospělosti, stáří a smrti.²⁴

Století rozumu dělilo lidský život v sedmi stupních. Raněstředověké rozdělení dětství kopíroval také rakouský občanský zákoník z roku 1811, který platil přes 100 let do roku 1914. Dítětem byl jedinec do sedmi let, pak prožíval do čtrnácti let období nedospělosti, od patnácti do čtyřiaadvaceti období dospívání. Teprve pak se stal způsobilým k právním činům.²⁵

Riegrův *Naučný slovník*, první česká naučná encyklopedie, která vycházela v letech 1860-1874, dokládá prodloužení doby dětství u dívek na 14-16 a u chlapců na 16-18.²⁶ O něco mladší *Ottův slovník naučný* rozlišuje první dobu, která trvá od narození do 3 let. Dítě v té době postupně vnímá své okolí, seznamuje se s ním, rozlišuje, učí se hrát a mluvit. Během druhé doby od 3 do 6 let se probouzí obraznost, rozum a vůle. Následuje doba školní, která trvá do 14 let a dělí se na tři stupně. V první, od 6 do 8 let, se dítě vyznačuje převládající vnímavostí, pro druhý stupeň do 11 nebo 12 let je typická převládající paměť, kterou je potřeba přiměřeně cvičit. Začíná být také zjevný rozdíl mezi chlapcem a dívkou a je proto potřeba upravit výchovu i vyučování. Během třetího stupně, od 12 do 14 let, se má dítě, kterému se začíná tvořit mravní charakter, přivádět k rozumu.²⁷

²² Tamtéž, s. 55

²³ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s.133

²⁴ KOMENSKÝ, Jan, Amos. *Informatorium školy mateřské*. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1451-1. s. 9

²⁵ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s.133 a 134

²⁶ Tamtéž, s. 134

²⁷ *Ottův slovník naučný* *Dá – Dře*. Praha, 1893.

3. Dětství v předmoderní době

3.1. Narození

„Zplodit dobré dědice, to byl zásadní úkol rodiny v době, kdy smrt přicházela často a znenadání.“²⁸ Středověk a novověk se potýká s vysokou kojeneckou úmrtností. Pro ženy a jejich děti byl porod bez ohledu na skutečnost, zdali se odehrával v prostředí středověkých měst, vesnic či feudálních sídlech, smrtelným nebezpečím.²⁹ „Téměř bez rozdílu hmotné situace rodiny tehdy platilo, že každá radostná událost v životě ženy byla provázena stínem dětské rakvičky.³⁰ Ještě v druhé polovině 18. stol. se z deseti narozených dětí dožilo desátých narozenin přibližně šest.³¹ Právě vysoká kojenecká úmrtnost je podle zastánců černé legendy důvodem lhostejnosti rodičů ke svým narozeným dětem. „Mnozí rodiče, kteří hořce litovali úmrtí staršího dítěte, zůstávali smrtí novorozence nedotčeni.“³²

Lékařská péče nebyla dostatečná a pro mnohé byla nepřístupná. Bránit matky a novorozeňata měla před smrtí magie. Dětem se proto se vázaly na krky amulety, věštilo se z vosku a olova, zaříkávalo, dávaly se magické předměty do kolíbek, pálily se ohně před prahy domů.³³ Důvody vysoké kojenecké úmrtnosti byli infanticida, nedostatečná výživa nebo hygienická péče, která se stala běžnou až v 19. století a nedostatečná kvalifikace porodních bab.³⁴ Ty byly často nezkušené a porody vedly primitivně. Ve středověku a raném novověku bylo nemyslitelné, aby se porodu účastnil muž. Problematické bylo také kojení, které vůbec nebylo samozřejmostí. V majetnějších vrstvách bylo běžné, že ženy dávaly novorozeňata na dva až tři roky do péče najatým kojným. Důvody takového kroku byly různé: upevnění zdraví matky, touha zbavit se nepříjemné fyzické zátěže a

²⁸ LE GOFF, Jacques. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1987. ISBN 80-7021-682-4. s. 250

²⁹ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2000, s. 19

³⁰ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří...*, s. 299.

³¹ Tamtéž, s. 298-299.

³² Tamtéž, s. 229

³³ NODL, Martin. *Dětství v předmoderní době...* s. 14

³⁴ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999, ISBN 80-204-0737-5. s. 15

obnovit svou účast na společenském životě. Mnoho dětí ze zámožných rodin tak strávilo svá první léta v chudém prostředí.³⁵

Nelze si nevšimnout, že součástí reality dětského života předmoderní společnosti bylo podcenění dětí ženského pohlaví. Byla jim věnována menší péče než chlapcům a rodina se jich zbavovala s lehčím srdcem.³⁶ K vraždám novorozeňat docházelo i v období raného novověku. A jak dokládají dobové soudní protokoly, vraždy novorozeňat nepatřily k výjimečným případům. „*Odráží se v nich především sociální problémy tehdejšího světa, zároveň jsou však i výrazem absence mateřské lásky u některých, pragmaticky uvažujících osob.*“³⁷ Příčin vražd novorozeňat bylo několik: s nechtěným těhotenstvím se tímto brutálním způsobem vyrovnávaly například služky, které otěhotněly po nechtěném pohlavním styku nebo dívky, které se spustily s pacholky nebo podruhy. Vyskytovalo se ale i u vdaných žen a matek, které donutil zavraždit dítě jejich manžel, aby už nemusel živit další dítě. Trest za vraždu dítěte byl krutý stejně jako samotný čin. Trest byl stejně brutální jako vražda samotná. V českých zemích čekalo vražedkyně zahrabání zaživa, někdy i se zabitým dítětem a probití těla kůlem.³⁸

3.2. Dětství urozených

Kvalitu dětství určovalo do určité míry sociální prostředí a postavení, do kterého se dítě narodilo. Narození dítěte bylo ve vyšších vrstvách vždy očekávanou událostí, protože bylo pokračovatelem rodu. Také proto byla radost větší při narození syna. Narodit se se stříbrnou lžičkou v ústech rozhodně neznamenal bezstarostné dětství. I když děti netrpěly hmotnou nouzí, jejich dětství bylo zatíženo povinnostmi k rodu a ambicemi svých otců. „*Pouto mezi šlechtickými dětmi a jejich matkou bývalo poměrně volné, neboť se většinou vytvářelo pouze v emocionální rovině a neopíralo se ani o majetkový základ, ani o požadavek*

³⁵ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří...*, s. 299

³⁶ KOPIČKOVÁ, Božena. *Vstup české medievalistiky...*, s. 54-55

³⁷ NODL, Martin. *Dětství v předmoderní době...*, s. 21 a 22

³⁸ Tamtéž, s. 22

jednostranné dominance matky nad dětmi.“³⁹ Manželka, stejně jako děti, podléhala autoritě svého manžela.

O sladká léta dětství ochuzovali budoucí panovníky a potomky šlechticů především politické machinace, boj o moc a majetek, od nejtěplejšího dětství výchova mezi zdmi kláštera či na jiném dvoře a v neposlední řadě odkládání dětí ke kojným. Otcové stavěli své děti velmi brzkými sňatky, které měly zajistit budoucnost rodu, „*do pozic malých dospělých.*“⁴⁰ Ritualizované zdůrazňování dětské dospělosti mělo v první řadě zajistit kontinuální pokračování vlády. Prvorození královští synové byli korunováni jako malé děti, občas dokonce i jako nemluvnata. Královské sňatky byly uzavírány často ještě před sedmým rokem dítěte. K podobným sňatkům docházelo i mezi sociálně výše postavenou šlechtou, která tvořila elitu středověké společnosti.⁴¹ Budoucí panovníci tak často museli od brzkého dětství reprezentovat a vládnout. Například Karel IV. nechal Václava IV. zvolit římským králem ve dvanácti letech.⁴² O své dětství byl zcela ochuzen i Karel IV., který byl pár měsíců od narození kvůli politickým machinacím a intrikám odloučen od matky a internován na Křivoklát. Když mu ještě nebyly ani tři roky, byl uvězněn na hradě Loket, kde s ním bylo velmi tvrdě zacházeno. „*Dá se říct, že se jeho dětství proměnilo na celých sedm let v takové menší peklo.*“⁴³

Sňatková politika se čile provozovala napříč aristokratickým prostředím. Šlechta se snažila svým dětem brzkými výhodnými sňatky zajistit budoucnost, majetek i funkce.⁴⁴ Také urozené dívky to neměly lehké. Často bývaly odtržené od rodiny a při uzavření dětského sňatku musely odejít na dvůr rodičů nebo příbuzných svého nastávajícího.⁴⁵ Středověké urozené ženy byly, „...*pasivní objekty sňatkové politiky, směřující ke koncentraci politické moci, a šlechtickým rodům často otevíraly nevídané možnosti mocenského a sociálního vzestupu.*“⁴⁶

Kanonické právo dovolovalo uzavřít sňatek od sedmi let. Z dřívějších slibů neplynuly žádné právní závazky. V případě sňatků dětí starších se většinou jednalo

³⁹ MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie (1500-1700)*. Praha: Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-312-6. s. 543

⁴⁰ NODL, Martin. *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996. s. 12

⁴¹ Tamtéž, s. 12-13

⁴² NODL Martin: *Dvě tváře dětství...*

⁴³ Toulky českou minulostí: 121. schůzka: Podivné dětství prince Václava. [online]. [cit. 14. 5. 2013] Dostupné z WWW: http://www.rozhlas.cz/toulky/vysila_praha/_zprava/302843

⁴⁴ REJCHRTOVÁ, Noemi. *Dětská otázka v husitství*. Československý časopis historický 28, 1980. s. 56

⁴⁵ NODL, Martin. *Dvě tváře dětství...*

⁴⁶ ENNENNOVA, Edith. *Ženy ve středověku*. Praha: Argo, 2001. ISBN 80-7203-369-7. s. 217

o sňatky uzavřené de futuro, tedy do budoucna, jež musely být po dosažení 12 let u chlapců a 14 let u dívek dovršeny potvrzením manželského slibu a pohlavním stykem, což v tak brzkém věku u dětí vyvolávalo závažné problémy. I když šlo o symbolický akt, kdy se nahé děti položily vedle sebe, případně na sebe, důsledkem bývaly vážné psychosomatické potíže, které mohly způsobit impotenci nebo až panický strach z pohlavního styku.⁴⁷

Čas na hraní a zábavu ubírala dětem z nejvyšších vrstev společnosti také brzká válečnická výchova a vzdělávání. Děti z prostředí elit, které byly předurčeny k mnišské dráze, trávily svůj čas mezi klášterními zdmi, kde dětský čas a prostor neexistoval, už zhruba od sedmi let. Synové byli od nejútlejšího věku vychováni především k reprezentaci a převzetí moci.⁴⁸ Již v útlém věku byly také budoucí panovníci a šlechtici posíláni na výchovu k příbuznému.⁴⁹ Středověký šlechtický chlapec byl vychován k rytířské výchově, kdy byl v sedmi letech poslán na dvůr některého z feudálů, případně na císařský dvůr, kde do 14 let slouží jako páže. Poté je zbrojnošem a v jednadvaceti letech je pasován na rytíře.⁵⁰

V 16. století byly rozšířené tzv. Zámecké školy, kde se pod jednou střechou učilo několik urozených žáčků.⁵¹ Další století s sebou přináší zvýšené nároky na výchovu a vzdělání, na které dohlíží otec, hlava rodiny. Ostatně slovo rodina, jak jej známe a vnímáme dnes, člověk předmoderní doby neznal. K jeho vytvoření dochází v mnoha národních jazycích teprve v souvislosti s celkovou proměnou tradiční evropské společnosti ve společnost moderní během pozdního 18. a 19. století. Otec byl do té doby pánem domu a jeho děti a manželka mu byli bezvýhradně podřízeni.⁵² Pokud se tedy pán domu nechtěl stát terčem posměchu mezi aristokracií, případně být ze společenských kruhů úplně vyloučen, musel dbát na dobrou výchovu a studium svých potomků.⁵³ Absenci výchovy u předních mužů země vystavovali kritice představitelé duchovní elity, zvláště pokud k tomu měli i politické důvody.⁵⁴

⁴⁷ NODL, Martin. *Dvě tváře dětství...*

⁴⁸ NODL, Martin: *Dětství v předmoderní době...*, s. 13

⁴⁹ MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie (1500-1700)*. Praha: Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-312-6. s. 303

⁵⁰ REJCHRTOVÁ, Noemi. *Dětská otázka...*, s. 56

⁵¹ Tamtéž, s. 540

⁵² Tamtéž, s. 536-537

⁵³ Tamtéž, s. 301

⁵⁴ KOPIČKOVÁ, Božena. *Vstup české medievalistiky ...*, s. 54

Mezi šestým a osmým rokem, v ideálním případě pod vedením soukromého učitele, se učilo číst, psát, dva cizí jazyky a základy katechismu. Specifikem šlechtické výchovy bylo učení rytířským dovednostem.⁵⁵ V 17. stol. jsou v oblibě jezuitská gymnázia, kam jsou malí šlechtici posíláni. Ty postupně získávají při výchově české aristokratické elity monopolní postavení.⁵⁶

3.3 Dětství městských a venkovských dětí

Dětství na venkově a ve městech bylo prožíváno jinak než na panovnických dvorech. I když se obecně dá říct, že čím výše bylo dítě postavené, tím kratší bylo jeho dětství, jinde bývaly děti ochuzovány o sladká léta dětství existenciální nutností.⁵⁷ „*Opatřit si početnou rodinu, to byla cesta, jak levně nahradit námezdní pracovní sílu, na niž rolníci neměli dost prostředků.*“⁵⁸ V majetnějších vrstvách městské a venkovské společnosti děti pomáhaly matce s vedením domácnosti, s péčí o sourozence, s otcem zase pracovaly v řemeslnické dílně, v obchodě nebo měly na starost pomocné práce. Například chodily se zvířaty na pastvu, staraly se o drůbež, pomáhaly při výrobě potravin.⁵⁹

Výchovné působení rodiny bývalo velice omezené a do školy chodilo zcela zanedbatelné procento dětí.⁶⁰ I když bylo vzdělání omezeno na hrstku vyvolených a i při velké omezenosti možností, bylo pro nižší, ba i nesvobodné vrstvy obyvatelstva důležitým prostředkem, jak se dostat mezi vzdělané kleriky a dosáhnout touto cestou významného postavení na školách a v úřadech světské i církevní správy.⁶¹

Děti nemajetných, které kvůli chudobě nemohly doma pracovat, často v brzkém věku, kolem deseti let, opouštěly rodný dům a začaly se samy živit. Se svými rodiči většinou zůstávaly v kontaktu, odcházely do sousedních měst a vesnic, většinou do domácností svých příbuzných, popřípadě přátel a známých

⁵⁵ Tamtéž, s. 303

⁵⁶ Tamtéž, s. 303-307

⁵⁷ NODL Martin: *Dvě tváře dětství. Malí dospělí...*

⁵⁸ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří...*, s. 224

⁵⁹ NODL, Martin. *Dětství v předmoderní...*, s. 17-19

⁶⁰ PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985. s. 899

⁶¹ KOPIČKOVÁ, Božena: *Vstup české medievalistiky...*, s. 54

svých rodičů.⁶² Děti poddaných byly vázány na vrchnost. Podle Zemského zřízení z roku 1549 byly děti mladší devíti let považovány za tzv. dědičné lidi. Pokud se rodiče museli vystěhovat do jiného panství, dítě zůstávalo odtržené od rodičů u pána původního.⁶³

Nemanželské děti, kterým se říkalo bastardi, byly navždy vyděděny. Ztratily dědičná a s nimi i spojená stavovská a další práva. V očích veřejnosti za jejich osud mohly matky, na kterých zůstávalo břemeno výživy, zabezpečení a výchovy. Skutečnost se ale lišila případ od případu, zejména v závislosti na zájmu otce o dítě a jeho postavení.⁶⁴ Nemanželské děti ale ztratily dědičná a s nimi spojená stavovská a další práva. Zdá se, že na rozdíl od dětí, jejichž otcem byl kněz anebo zástupce mocného rodu, děti neprovdaných žen nízkého stavu (např. děvečky, služky, pradleny, nevěstky) neměly žádné nadějně vyhlídky. Jejich matky svou těžkou situaci často řešily určitou formou infanticidy, kterou bylo odkládání dětí.⁶⁵ Opouštění novorozeňat bylo zřejmě běžným fenoménem, značně rozšířeným zejména v městském prostředí. Chudé rodiny, často též služky, odkládaly své děti v ulicích s nadějí, že se o ně časem budou moci samy starat a nyní se v útulku vyhnou smrti. Úmrtnost v prvních nalezeních byla ale děsivá.⁶⁶

3.4. Dětská zábava

K dětem patřilo napříč sociálními skupinami odjakživa hra a hračky. Platilo to hlavně pro děti, které už odrostly kojeneckému věku, ale ještě nemohly doma pracovat. V hrách bývaly odkázané samy na sebe. Středověké děti znaly řadu pohybových her, na honěnou, na schovávanou, po vzoru dospělých hrály různé hry s kameny. Nejčastějšími evropskými hračkami byl jezdecký koník a panna. Zábava byla výjimečnou oblastí, v níž se dítě aktivně účastnilo „hry“ dospělých. Jednalo se o nejrůznější zvykové rituály. Ve městech se zábava profesionalizovala. Žáci ve městech obstarávali nejen v kostelích, ale i v krčmách a na ulicích společenskou

⁶² Tamtéž, s. 19

⁶³ REJCHRTOVÁ, Noemi. *Dětská otázka v husitství...*, s. 57

⁶⁴ PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. I (1). Kultura každodenního života od pravěku do 15. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985. s. 302

⁶⁵ KOPIČKOVÁ, Božena: *Vstup české medievalistiky...*, s. 58-59

⁶⁶ LE GOFF, Jacques. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1987. ISBN 80-7021-682-4. s. 256

zábavu, což se jim stávalo i zdrojem obživy. Tak se přibližovali profesionálním potulným žákům, jimiž se někteří i stávali.⁶⁷

⁶⁷ PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. I (2)*...., s. 899-900, 905

4. Zrození dětství a dětství v moderní době

4.1. Společenské změny a jejich dopad na životy dětí

I přes doklady o tom, že dětství existovalo i ve středověku, byla postupem času dítěti věnována větší pozornost. Cesta k plnohodnotnému dětství, jak jej vnímáme v dnešní době, byla ale zdlouhavá. Postoje společnosti k dětem se podle Ariése začínají měnit v 17. stol., kdy se především mezi dětství a dospělost začíná prosazovat škola. „*Teprve druhá polovina 18. stol. dala pojmu dětství konkrétní obsah.*“⁶⁸ Děti a jejich matky se dostaly do zorného pole populacionistů, státníků, lékařů, pedagogických myslitelů. Veřejné moci začalo záležet na člověku.⁶⁹

Evropská společnost se měnila, postupně opustila starý demografický režim.⁷⁰ Pro ten nový je charakteristická vysoká průměrná délka života spolu s nízkou porodností a směřováním ke stacionární populaci. Změny v demografickém chování obyvatelstva způsobily nárůst zdrojů, dostupnost nových území, změny epidemiologické situace, zlepšování zdravotního stavu obyvatelstva, rostoucí význam individuálního rozhodování při uzavírání sňatků, snazší mobilitu a v neposlední řadě kontrolu porodnosti. V novém demografickém režimu se také díky pokroku v medicíně, veřejné zdravotní péči, vědeckým poznatkům, později zlepšením stravy a životní úrovně zvýšila průměrná délka o 15 až 20 let a snižovala se úmrtnost.⁷¹ Tradiční rodinu spjatou se starým demografickým systémem nahrazuje rodina moderní. V době ekonomických, sociálních a demografických změn tak vzniká nukleární rodina. *Teprve pak se mohl změnit vztah dospělých k dětem, vznikaly předpoklady pro větší materiální a citové investice do dítěte, přibýlo úvah o jeho výchově, pedagogické literatury.*⁷²

V 19. století, se kterým je spojena emancipace dětství, se již plně prosazuje vzdělávací povinnost, vytváří se struktura moderního školství, pediatrie se stává samostatným lékařským oborem, móda respektuje dětské potřeby, sériově se vyrábí hračky i dětský nábytek.⁷³ Do podob dětství zasahuje průmyslová revoluce,

⁶⁸ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 12

⁶⁹ Tamtéž, s. 12

⁷⁰ LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské...*, s. 154

⁷¹ Tamtéž, s. 133

⁷² LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 12

⁷³ Tamtéž, s. 7

urbanizace, rozvoj humanitárních a přírodních věd. „*Ekonomický vývoj umožnil posun v dětské zkušenosti, od námezdní práce k návštěvě školy a objevení toho, že dětství by mělo být obdobím závislosti na rodičích. Dětství se vlivem mnoha faktorů více oddělilo od dospělých a dospělosti než tomu bylo v minulých dobách.*“⁷⁴ 19. století bylo stoletím klíčovým; vytvářely se předpoklady pro století 20., které je nazýváno stoletím dítěte.

4.2. Příchod na svět

Narození i smrt člověka bylo dlouhá století jen v rukou Božích. I když se 19. stol. stále potýká s vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností, je v tomto ohledu klíčové. Postupně se mezi lidi dostávají hygienické návyky, zlepšuje se péče o kojence a jeho výživa, specializují se porodní babičky, pozvolna se prosazuje medikalizace porodů. Těhotenství, mateřství a péči o kojence věnují prostor populární naučné spisy, tématům se nevyhýbají ani duchovní.⁷⁵ „*Přelom 19. a 20. století neznamenal zvrát pouze v kojenecké výživě, ale v péči o kojence a batole vůbec. Reformní úsilí vyšlo z prostředí lékařů.*“⁷⁶

Na počátku 19. stol. se na 1000 obyvatel rodilo přes čtyřicet dětí. Žena rodila zhruba každé dva roky po dobu dvaceti let. Antikoncepce sice nebyla v dřívějších dobách neznámá, ale rozhodně nešlo o masovou záležitost. Kontrola plodnosti se do Evropy rozšířila z Francie. Porodnost klesala dříve a rychleji ve městech v nejvyšších společenských vrstvách. „*Do konce 18. století se evropská populace - až na pár ojedinělých výjimek - vyznačovala „přirozenou“ plodností a dobrovolná kontrola porodnosti prakticky neexistovala.*“⁷⁷ Porodnost ve starém demografickém systému limitovaly bio-fyziologické faktory (věk, četnost pohlavních styků, sterilita, dopady nemocí) a faktory související s reprodukčním chováním jako délka kojení nebo sexuální abstinence. Jako antikoncepce sloužila pohlavní zdrženlivost diktovaná církví nebo přerušovaná soulož. Ta ale byla považována za hřích. Rozmach antikoncepce znamenal převrat

⁷⁴ HALÍŘOVÁ, Martina: *Sociální patologie a ochrana dětství ...*, s. 25-29

⁷⁵ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství...*, s. 67

⁷⁶ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vydání. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0737-5. s. 28

⁷⁷ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách...*, s. 133

v mentalitě: „...především změnu názoru na pohlavní život, ale i odvahu nerespektovat do puntíku nařízení církve ohledně manželského života.“⁷⁸

Těhotenství, narození dítěte, šestinedělí i první dny života nového dítěte provázelo po celé dlouhé 19. stol. mnoho pověr a zvyků. Těhotná například nesměla v rámci zachování zdraví svého budoucího dítěte chodit na hřbitov, překračovat hroby a aby se vyhnula silným porodním bolestem, měla nadcházející matka zametat nebo shrabovat listí. Přestože většina takových pověr nebyla škodlivá, o některých zvycích se to říct nedá. Například tzv. „puštění žilou“ bylo velmi oblíbené a často praktikované ještě počátkem 19. stol. A to v různých případech. Třeba když byla nastávající matka příliš „krevnatá“, trpěla nevolnostmi nebo nechutenstvím, nebo čistě preventivně.⁷⁹ S moderním pohledem na těhotenství přichází „rozumné“ osvícenství, které pokládá jeho základy a šíří se zpočátku mezi šlechtickými ženami, těhotenství, porod a výchova dětí je tématem v salonech. Mateřství se postupně stává společenskou hodnotou, narození zdravého dítěte potvrzuje ženství a matku povznáší.⁸⁰ „Lékařská věda posledních desetiletí 19. století odmítla pojetí gravidity jako choroby a stanovila některé moderní zásady těhotenského chování.“⁸¹

Porod byl dlouho záležitostí jen žen pod vedením porodních babek, které ho často vedly velmi primitivně. V 18. století začali v Evropě u porodů asistovat tzv. „akušéri“, tedy muži lékaři nebo ranhojiči, kteří se pro babky stali konkurencí. „Lékař se po celé 19. století vyskytoval u lůžka rodičky zcela sporadicky, v podstatě jen u těch výše postavených.“⁸² Porodní babky se začaly školit, přibývalo pro ně literatury, zakládaly se porodnice, které ale byly hluboko do 20. stol. záležitostí degradující a matky a novorozeňata v nich často umíraly. Medikalizaci porodnictví nakonec pomohl snobismus. Lékař byl totiž dražší než porodní babka.

Úmrtnost matek během porodu v i šestinedělí byla vysoká. V 19. stol. se pohybovala kolem 10%. Důvodů bylo hned několik, od špatně vedeného porodu po nedostatečnou hygienu a mizernou životosprávu. Ženy řemeslníků a sedláků v těhotenství těžce pracovaly, chudé ženy hladověly. To se ale většinou netýkalo

⁷⁸ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě...*, s. 109

⁷⁹ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 35-36

⁸⁰ Tamtéž, s. 36 a 37

⁸¹ Tamtéž, s. 38

⁸² Tamtéž, s. 79

chudých žen na venkově, u kterých bylo šestinedělí kolikrát jedinou možností, jak se dosyta najíst. Na venkově se totiž ještě do 20. stol. udržoval zvyk vzájemně si pomáhat při porodu. Alespoň nejbližší příbuzní a sousedé museli přinášet výživnou polévku, maso a pečivo i jiné potraviny ženě po porodu, pokud ležela „v koutě.“⁸³ Úmrtnost matek klesla počátkem 20. stol. na 2%. A to díky odbornějšímu vedení porodu, lepší hygieně, bytovým a vyživovacím podmínkám i všeobecnému rozšíření vzdělanosti.

Přes značný pokrok ve veřejné hygieně a ve zdravotnictví se nepodařilo v průběhu 19. století podstatněji snížit úmrtnost kojenců do jednoho roku. České země patřily v 19. stol. k těm oblastem, kde byla kojenecká úmrtnost relativně vysoká. Až do poloviny 90. let 19. stol. u nás umírala do konce prvního roku života více než čtvrtina živě narozených dětí. Na přelomu 19. a 20. stol. to byla stále ještě více než pětina. Také u starších dětí do pěti let byla míra mortality na dnešní poměry vysoká. „*Revoluce ve vědě zlepšila hygienu života a odhalila možnosti účinného boje proti nemocem až do té doby smrtelným v dětském a středním věku.*“⁸⁴ Kojence a malé děti ohrožovalo také neodborné vedení porodu, špatné poporodní ošetření, špatná umělá výživa a v neposlední řadě zvyk dávat dítě nájemným kojným.⁸⁵ Ten se rozšířil v 18. stol. z aristokratických kruhů i mezi ženy středních vrstev a dělnice, které neměly kvůli práci čas své děti samy kojit.⁸⁶ Navzdory masivní kampani provázely nájemné kojné nemluvněta po celé 19. století. Kojit matky nakonec přinutila až první světová válka kvůli nedostatku kvalitních potravin.⁸⁷ Změnu přineslo až další století. „*Pokles kojenecké úmrtnosti na počátku 20. stol. ukázal, že dětem je možno poskytnout větší péči, když se jim matky mohou více věnovat. Snad i zlepšení úrovně základního školního vzdělání matek přispělo k poklesu kojenecké a dětské úmrtnosti. Na druhé straně vzdělání bývá uváděno jako předpoklad plánovaného rodičovství.*“⁸⁸

Pokud přišlo dítě na svět živé, čekal jej během několika dnů křest. V případě ohrožení života mohla nemluvně pokřtít při porodu porodní babka.

⁸³ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří...*, s. 388

⁸⁴ Tamtéž, s. 353 a 358

⁸⁵ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství...*, s. 67

⁸⁶ Tamtéž, s. 72

⁸⁷ Tamtéž, s. 76

⁸⁸ HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří...*, s. 397

„Křest byl nejdůležitější z přechodových rituálů – vlastně teprve pokřtěné dítě se stávalo dcerou či synem Kristovým, článkem křesťanského společenstva.“⁸⁹

4.3. Výchova a vzdělání

19. století s sebou v některých vrstvách společnosti přináší i jiný přístup k dětem. Zatímco chudí rodiče se většinou stále ještě řídili fatalistickým úslovím *pámbůh dal pámbůh vzal*, v kultivovanějších středních vrstvách se postoj k dětem mění. Děti byly pro rodiče investicí a ti měli zájem, aby navazovaly nebo alespoň pokračovaly v rodinném řemesle.⁹⁰

Počátkem století byla společnost silně patriarchální a děti byly vychovávány k bezmezné lásce a úctě k otci. „*V biblickém „Cti otce svého i matkou svou“ měla větší váhu první polovina přikázání, a to bez ohledu na sociální prostředí.*“⁹¹ To přetrvávalo hluboko do 20. století. O všem rozhodoval otec, který doma vládl přísnou rukou. Autoritu rodičů udržovalo vykání, které se v některých oblastech udrželo do 60. let. 20. století a hlavně zcela běžné a v té době považované za blahodárné tělesné tresty. *Výchova v rodině i ve škole trpěla v minulosti nízkou uvědomělostí o procesech dětství a dospívání.*“⁹² Chyběly znalosti psychologické, pedagogické, ale i prostředky a čas. Děti byly chápány jako majetek svých rodičů, čímž byl ospravedlňován domácí výchovný absolutismus. „*Děti musely rodiče poslouchati bez odmluvy a vysvětlení a líbaly jim ruce často více než z lásky, z despotie.*“⁹³ Děti byly vychovávány k až nadměrné uctivosti, hlavně k pánům. Lámání jejich vůle bylo považováno za blahodárné i za cenu velmi krutých trestů, tělesných i duševních. Na venkově byla hlavním výchovným prostředkem metla a řemen nebo prut. Děti také za trest nedostávaly najíst. Za trest musely děti často odprosit a poděkovat.⁹⁴ Pokud

⁸⁹ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství...*, s. 68

⁹⁰ MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, In: Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice, 2003. s. 65

⁹¹ LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě...*, s. 15

⁹² RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově dětí.* 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, In: Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice, 2003. s. 179

⁹³ PRAŽÁK, František. *České dítě.* První vydání. Praha: Melantrich, 1948. s. 34. Hodnotu údajů snižuje neexistence poznámkového aparátu.

⁹⁴ Tamtéž, s. 34-35

nestačila matka, nastupoval s tvrdou rukou otec. Tresty bývaly někdy opravdu velmi kruté, jak ilustruje svědectví J. Medka, které slyšel o svém dědečkovi: „*Matka, než odešla do práce, svázala nohy a ruce v zápěstí, ruce musel přeložit přes kolena, sednout do kozlíku a matka mezi provazy protáhla kůl, aby se nemohl hýbat a ničeho sám doma neprovedl.*“⁹⁵

Účinným výchovným prostředkem bylo také strašení dětí, které vyrůstaly v prostředí pověřivosti a strašeny byly jak pohádkami, příběhy, lidovými zvyky a obyčejí tak i pověrami o tom, že jim třeba při krádeži upadne ruka nebo prst, při lhaní jim vypadne nebo zdřevění jazyk. Často se děti strašily smrtí za drobné prohřešky nebo neposlušnost.⁹⁶ „*To vše probouzelo v dětech pocit strachu, který často vedl k beznaději, k utlumení vlastní osobnosti a k bezduché poslušnosti a závislosti na dospělých, většinou rodičích.*“⁹⁷ Velkým strašákem dětí bývala škola, kolem které se často bály jen jít. „*Byly dříve na venkově husté případy, že rodiče vedli i větší děti uvázané provazem do školy.*“⁹⁸ A to se týká i 19. stol. „*Zkrátka po celou dobu minulých několika staletí bylo vyvolání strachu dítěte pokládáno za velmi účinný prostředek pro jeho výchovné zvládnutí, ať již v rodině nebo ve škole.*“⁹⁹ Éra patriarchalismu, nutící děti ve všech vrstvách společnosti na začátku století k poslušnosti vůči rodičům a respektování jejich rozhodnutí, postupně oslabovala. „*Ústup patriarchalismu ve vztazích v rodině je zřejmě jedním ze symptomů změn i v přístupu k dětem a jejich výchově.*“¹⁰⁰

Výchovné cíle se lišily podle sociálního postavení, roli hrálo i pohlaví a místo. „*Hlavním cílem výchovy bylo vybavit potomstvo schopnostmi a dovednostmi umožňujícími prosazení se uvnitř jeho společenské vrstvy.*“¹⁰¹ Šlechtické děti byly vychovávány k reprezentaci svého stavu a byly vedeny k tomu, aby jednou převzaly řídicí funkce, ať už ve správě zemí nebo státu, v armádě nebo v církvi. A tomu bylo přizpůsobeno jejich vzdělání. Dívky měly dobře reprezentovat a hlavně zajistit pokračování rodu. Se změnou společenských podmínek přichází změna i v tomto ohledu. Mezi vládnoucí totiž mohou proniknout od pol. 19. stol. i zástupci

⁹⁵ MEDEK, Jaroslav. Co nám tatínek vypravoval. Praha, 1930. Cit. dle RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově dětí*. 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice, 2003. s. 180

⁹⁶ PRAŽÁK, František. *České dítě...*, s. 180

⁹⁷ RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově...*, s. 180

⁹⁸ PRAŽÁK, František. *České dítě...*, s. 50

⁹⁹ Tamtéž, s. 181

¹⁰⁰ MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství...*, s. 65

¹⁰¹ HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství...*, s. 38

z nešlechtických vrstev. Rozhodující už totiž není jen šlechtický predikát, ale i majetek. „*Sociální původ tvořil stále bariéry sociální mobility, ale překročit je se dařilo mnohem častěji.*“¹⁰² Na výchově šlechtických dětí, samozřejmě dle křesťanských zásad, se rodiče podíleli jen nepatrně. O děti se starali guvernátky, vychovatelé, učitelé. Vztah k matce nebyl bezprostřední. „...*protože ženu, která se dítěti v prvních měsících a letech jeho života věnovala, byla kojná či chůva.*“¹⁰³ V druhé polovině 19. stol. se situace začíná měnit a rodiče se více o výchovu svých dětí starají.¹⁰⁴

Stejně jako děti urozených, měly na potomky středních vrstev v prvních měsících vliv kojné. I tady byla v první řadě mravní výchova podle křesťanských zásad. „*Jak je zřejmé z výchovných spisů určených rodičům, po většinu 19. století bylo mezi náboženskou a mravní výchovou kladeno rovnítko.*“¹⁰⁵ Stejně jako ve šlechtických rodinách, bylo u podnikatelů a inteligence zvykem, že se o jejich děti starali cizojazyčné vychovatelky, domácí učitelé a vychovatelé.

Podíl matky na výchově dětí středních vrstev již byl mnohem větší, což se odrazilo na silnějších citových vazbách. Otec se většinou staral o vzdělání svých dětí, které byly vedeny k pílí a poslušnosti. Od chlapců se očekávalo, že jednou převezmou otcovu pozici a kvalifikaci. V rodinách měšťanů-řemeslníků, živnostníků, úředníků, obchodníků právníků či lékařů se proto dbalo na vzdělání a profesní kvalifikaci. Vytvářely se celé profesní rody. „*Vzdělání se stalo dostupnou investicí pro zachování středostavovské pozice, což bylo frekventované především ve druhé polovině století.*“¹⁰⁶ U sedláků se vzdělání prosazovalo hůře, potřebné informace si předávali z generace na generaci. Výchova dívek směřovala hlavně k vedení domácnosti, k reprezentaci rodiny a budoucího manžela. Část dívek ze středních vrstev již v první polovině století navštěvovala dívčí nebo klášterní školy, kde se připravovaly na svou budoucí roli hospodyně a manželky. Vést domácnost se učily také v rodinách bohatších příbuzných. Především úřednické rodiny začaly postupem času dbát na to, aby i dívky získaly svou vlastní profesi.¹⁰⁷

Zájem rodičů o výchovu a vzdělání dětí z dolních vrstev, tedy například potomků nádeníků nebo dělníků chudých odvětví, byl velmi malý. Rodiče se

¹⁰² MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství...*, s. 62

¹⁰³ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 152

¹⁰⁴ MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství...*, s. 63

¹⁰⁵ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 145

¹⁰⁶ MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství...*, s. 62

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 63 a 64

hlavně snažili o to, aby dítě co nejdříve pracovalo a přispívalo k obživě, k čemuž vedla jeho výchova. Vzdělání od práce zdržovalo. „*I po završení průmyslové revoluce existovala velká potřeba nekvalifikované těžké fyzické práce, málo honorované, která tento vzor výchovy konzervovala.*“¹⁰⁸ Děti často kvůli příliš zaměstnané matce hlídal někdo z rodiny, sourozenci nebo prarodiče. Případně je hlídali staří lidé ve vesnici. V lepším případě získaly chudé děti ve škole, kde byla ale docházka kvůli nezájmu i práci mizerná, základy čtení, psaní a počtů. Do života ale odcházely většinou s minimálními znalostmi. Od nejútlejšího věku byly vedeny především k práci. „*Dětská práce byla v tomto prostředí nutností a samozřejmostí.*“¹⁰⁹

4.4. Dětská práce

Dětská práce měla hluboké kořeny ve všech historických epochách. Všechny děti z dolních vrstev musely pracovat, jakmile se dokázaly samy o sebe postarat. Hlídaly mladší sourozence, pomáhaly v kuchyni, pásly domácí zvířectvo, pomáhaly v dílně či na poli.

V období industrializace se objevila jako nový fenomén dětská námezdní práce. „*Dětství chudiny bylo strašlivě krátké: jeho druhá etapa, pueritia, onen čas „čistého“, se zkrátila na pouhé dva tři roky.*“¹¹⁰ Různá legislativní nařízení, která se snažila od 18. stol. dětskou práci limitovat a regulovat, byla příliš měkká, nedostačující a v praxi nebyla často respektována. Teprve v roce 1888 byla živnostenským zákonem zakázána tovární práce dětí mladších 14 let, zákon byl ale porušován a navíc se netýkal dětí mladších 12 let. Ty i nadále mohly pracovat v menších dílnách a provozech, v dolech. V zemědělství a v domácí práci pro průmysl žádná omezení nebyla.¹¹¹

Děti vydělávaly při sezónních zemědělských pracích, kdy pomáhaly při žních, česání chmele, sklizni řepy. Pracovaly v domácí textilní a sklářské výrobě, v uhelném a rudném průmyslu.¹¹² Morem dětské práce u nás bylo síťkování. České

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 63

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 64

¹¹⁰ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 210 a 294

¹¹¹ Tamtéž, s. 295

¹¹² PRAŽÁK, František. *České dítě...*, s. 296

děti obstaraly skoro celou síťkovací práci v Rakousku. V Čechách bylo v roce 1908 zaměstnáno síťkováním 2680 dětí, na Moravě 917, v celém Rakousku 3779.¹¹³ Děti při síťkování trpěly očními katary, nákazou nemocí od špatně vyčištěných čínských vlasů. Podobně nebezpečné bylo perleťářství. Děti pomáhaly otci při soustruhu a i šestileté dírkovaly knoflíky. Na Moravě a v severních Čechách pracovaly ve sklárnách, na Sušicku vyráběly sirkové krabičky, na Podbrdsku rukavice, v Litomyšli obuv, v Praze pracovaly v cihelnách.¹¹⁴ Situace se příliš nezměnila ani po vzniku Československé republiky, kdy by v roce 1919 přijat zákon zakazující veškerou výdělečnou práci dětí do 14 let. „...*byl obcházen různým způsobem.*“¹¹⁵ Měl aspoň morální efekt: na přelomu století už většina veřejnosti dětskou práci odsuzovala.

4.5. Hry a zábava

S dětstvím v každé době je neodmyslitelně spjatá hra a hračky, která, jak už dnes víme, dítě nejen pobaví, ale také vychovává a rozvíjí. Hračka a samotná hra odrážela kulturní zvyky a tradice daného kraje, i sociální prostředí, ve kterém se odehrávala, byla a ostatně dodnes je atributem pohlaví. V českém prostředí měly hračky jedno specifikum, podporovaly vlastenectví. Kupovat se měly hračky od českých výrobců.¹¹⁶ Ne každému bylo bezstarostné hraní umožněno. Hlavně přísné matky dívek, z chudých i středních vrstev, ho považovaly za zbytečné. Odvádělo pozornost od práce. Ženské žurnály radily, jakou hračku pořídit budoucí hospodyně. „*Hraní podporovaly soudobé pedagogické trendy, oprávněně hlásající, že se tak dítě připravuje na své budoucí sociální či profesní zařazení, na své povolání.*“¹¹⁷ S čím si tedy děti 19. stol. ve svém volném čase hrály, jak trávily svůj volný čas?

Do průmyslové sériové výroby byly hračky většinou vyráběny podomácku. „*Na sklonku 19. stol. už hračky patřily mezi nejvýznamnější obchodní artikly, což*

¹¹³ Tamtéž, s. 154

¹¹⁴ Tamtéž, s. 155

¹¹⁵ Tamtéž, s. 296

¹¹⁶ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 212

¹¹⁷ Tamtéž, s. 208 a 210

bylo – stejně jako dnes – zřetelné především před Štědrým dnem. ¹¹⁸ Oblibu získávají pestře omalované dřevěné soustružené hračky, koníci, husaři, panenky, vozíky, případně hračky hliněné. Rozšířené jsou dřevěné malované panenky z jednoho kusu dřeva, tzv. trdla. Na trhu se objevuje plyšový medvěd, v bohatších domácnostech jsou oblíbená loutková divadla, jednodušší mechanické hračky. Zatímco chlapci si hrají s koníky, vozíky, mlýnky, bubínky nebo figurky vojáků, dětský svět děvčat obohacuje hlavně panenka a kočárek. V chudých rodinách vévodí doma vyrobené hračky i nadále. Často stačí fantazie, která hračku dokázala vidět i v předmětech denní potřeby nebo kusu dřeva. ¹¹⁹

Obsah a způsob her byl dán nejen věkem dětí, intelektuální a fyzickou vyspělostí, pohlavím nebo ročními časem. Velký vliv má samotné prostředí rodiny, zejména její sociální úroveň. Dítě z vyšších společenských vrstev provozuje spontánních her daleko méně než dítě chudiny. „*Proto nejkrásněji si hrává dítě venkovské a dělnické. Chudé děti hrají si většinou na to, čím dospělí pracují.*“ ¹²⁰ Venkovské děti si více hrály samy venku, jejich kolektivní zábavu ovlivňovaly místní zvyklosti. Chodily například na Štěpána koledovat, pálily čarodějnice, vynášely smrtku. Městské dítě nemělo ke hře venku tolik prostoru, jeho zábava byla více organizovaná. Na dvorcích a v ulicích si bez dozoru hrávali většinou jen chlapci z chudších rodin. Zámožnější děti si hrávaly venku jen pod dohledem dospělých. ¹²¹ Jejich svět ale stále více obohacovaly kina a divadla, jezdily na výlety s hasiči nebo Sokoly, měly své hudební kroužky a kapely, byly pro ně pořádány bály i slavnosti. V roce 1867 byla uspořádána první slavnost dětí na pražské Štvanici, kam přišlo 1400 dětí. Zatímco vesnické děti tančily kdykoli pod širým nebem, městské děti chodily na veřejné bály nebo bály pořádané doma, kam byly zvány děti do 12 let. V letech 1865 – 1883 uspořádal Ferdinand Náprstek přes 50 dětských zábav, kterých se zúčastnilo v Praze přes 8 tisíc dětí. ¹²² V 19. stol. se také objevují první zárodky sportu, oblíbené jsou míčové hry, začíná se bruslit, lyžovat, sáňkovat. Koncem století se už na kluzištích bruslí téměř v každém městě. ¹²³

¹¹⁸ Tamtéž, s. 212

¹¹⁹ Tamtéž, s. 206-208

¹²⁰ PRAŽÁK, František. *České dítě...*, s. 136

¹²¹ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 214

¹²² PRAŽÁK, František. *České dítě...*, s. 52 a 53

¹²³ LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?...*, s. 218

5. Paměti babičky Kavalírové

Paměti babičky Kavalírové jsou ojedinělým ego-dokumentem, který dává čtenáři nahlédnout za jinak většinou zavřené dveře rodinného života chudých lidí. Dolní vrstvy totiž v době, kterou se Antonie Kavalírové rozhodla pro své děti zachovat v zapsaných vzpomínkách, knihy až na ojedinělé výjimky nepsaly. Ego-dokumenty nám zanechali většinou příslušníci horní vrstvy.¹²⁴ Proto jsou Paměti babičky Kavalírové na svou dobu unikátním dílem, ve kterém je popsán život ženy, která dětství prožila většinou v chudobě a v dospělosti zažila sociální vzestup. Memoáry pro své děti, kde Antonie Kavalírová rekonstruuje život od dítěte po ženu, matku a nakonec i babičku, začala psát již jako příslušnice střední vrstvy. Nutné je ale v tomto případě bít zřetel na objektivitu takového dokumentu. Věrohodnost memoárové literatury může totiž být omezena autocenzurou autora, který předkládá svůj obraz reality, jednotlivá fakta minulosti třídí a vybírá a následně subjektivně interpretuje.¹²⁵

Knih vznikla na popud druhé dcery Anny a autorka ji začala psát v roce 1859. O sedmdesát let později byly poprvé vydány Josefem Janem Fričem, který za svého života dohlížel na další vydání. V komentáři ke knize mimo napsal: „*Čtete její památník, čtete její listy. V nich slyšíte především bít srdce matky, srdce české maminky. Ve vzpomínkách na strasti, které sama snášela, po zkušenostech, kterým ji naučil vlastní tvrdý život, převládá v ní láska k dětem, které ji Pámbu dal, starost o jejich budoucnost, péče o jejich domov, úzkost o jejich štěstí, neboť z celé duše je z celé duše je miluje všechny.*“¹²⁶

5.1. Životopis

Antonie Kavalírová se narodila v roce 1804 v Hraňboři Josefu a Anně Adlerovým. Měla pět sourozenců, dospělosti se ale dožila jen ona a sestra. Její dětství bylo poznamenáno strastmi, které se sebou nesly napoleonské války. Z

¹²⁴ Tamtéž, s. 15

¹²⁵ VÁLEK, Vlastimil: K specifičnosti memoárové literatury. Brno: 1984, s. 32 a 35. Cit. dle: MATOUŠKOVÁ, Lucie. *Paměti babičky Kavalírové jako pramen k „ženským dějinám“ 1. poloviny 19. století*, 2009. Bakalářská práce. Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická. s. 4

¹²⁶ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha: Topičova edice, 1939. s. 198

dětských let si zachovala vzpomínku na vojáky, kteří k nim domů chodili na chleba a vodu a na omezení, která s válkou souvisela. Doma se například nesmělo v noci svítit, ve vsi nebyli žádní psi. Matky se tenkrát ptala, proč. „...*dyž by se trefilo, a přišel sem nepřítel a nebo jak se říká třeba Francouz v noci, aby nevěděl, kde je vesnice....Proto, že by nás třeba všechny všechny pobil a naše stavení a ty vesnice by všechny rozházel a zapálil, a dyž neuvidí světlo v noci, tak nevidí kde je jaký stavení a nebo dům...*“¹²⁷

V dětství se s rodiči s sourozenci často stěhovala. Nejdříve putovali Adlerovi z Hraňboře do města Příbram. Otec sklář se totiž rozhodl opustit kvůli zdraví náročné povolání skláře a spolu s manželskou si otevřeli v novém bydlišti obchod se sklem. V Příbrami se jim zpočátku dařilo celkem dobře, netrvalo to ale dlouho. V roce 1811 silně pocítili státní bankrot. „*Ten čas bylo hrozně zle, byla hrozná drahota. Otec nás, ubohej, túze těžko živil.*“¹²⁸ Nejhorší situace podle jejich paměti nastala v době bitvy u Lipska. To měla Antonie 12 let a jako nejstarší z dětí vnímala starosti svých rodičů. „...*cítila sem těžký zdychání mých dobrých Rodičů, když malý Děti chtěly jíst a oni ubohý, nic nemněli. Skleničku žádnéj nekoupil, rači se každěj napil z hrnka.*“¹²⁹ Bankrot a také konkurenční obchod přispěly k rozhodnutí Adlerových znovu hledat štěstí v jiném kraji. Josef Adler se musel vrátit ke svému původnímu povolání skláře a odjel na rok od své rodiny. Především na manželčino přání se opět vrátil domů a rodina se brzy z Příbrami přestěhovala do nově vznikající hutě „Marije hajm“ (huť Marienheim). Tam na ně ale štěstí také nečekalo. Huť ale po několika dnech navždy vyhasla a vlastně se na ní nikdy nezačalo pořádně pracovat. Adlerovým nastaly krušné časy, kdy často neměli co jíst a bojovali o svou existenci. To bylo Antonii 13 let. V novém domově už nechodila ona ani její sourozenci do školy a všichni museli tvrdě pracovat. Přestala také hrát na piáno, které v té době a při možnostech, které Adlerovi měli, nebylo možné přestěhovat. Z Marienheimu se v roce 1817 vydali do Těhobuze, kde otec našel místo skláře v huti a rodině se začalo dařit lépe. Za Antonii začal chodit mladý sklář František Kavalír, který o ni moc stál. Ona ho ale dlouhou dobu ignorovala. Trvalo čtyři roky než došlo k první intimnosti, kdy ji mohl na chvíli chytnout za ruku. Na nátlak rodičů si nakonec sedmnáctiletá Antonie Adlerová

¹²⁷ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha: Český spisovatel, 1993. ISBN: 80-202-0412-1. s. 18

¹²⁸ Tamtéž, s. 20

¹²⁹ Tamtéž, s. 22 a 23

Františka Kavalíra vzala za muže. „*Frantikovi sem jen k vůli mym Rodičům trošku začala zvykat, proto že mně k němu tůze nutili a Frantik mněl radost a byl nejšťastnější na Světě.*“¹³⁰ Po svatbě, která se oslavovala pět dní, ráno se chodilo do práce a pak se do noci tancovalo, neměli novomanželé téměř žádný majetek. Oba však byli velmi pracovití a postupně se vypracovali. Rok od svatby se Kavalírům narodilo první dítě. Celkem porodila Antonie dvanáct dětí, dvě jí zemřely. Po deseti letech manželství se kvůli šikanování správce huti v Těchobuzi stěhují do „Frauntále“ (Frauental). Tamní huť ale prodělávala a mladé rodině se nedařilo dobře. Za tři roky se proto Kavalírovi stěhují, společně s rodiči a sestrou Antonie. Tentokrát do Vostředka (Ostředek). „...*Bůh ví jak se nám tam povede a jaký třebas neštěstí na nás čeká a slze se mi lily z očí. Mezi tím sem prosila Boha, aby nám tam dal zdraví a o jiný že sme se poviný starat. To bylo moje první myšlení, dyž sem Vostředek spatřila.*“¹³¹ František Kavalír si se dvěma společníky pronajal v Ostředku huť od Židů, čehož pak mnohokrát litoval a vedlo to k dlouholetým soudním tahanicím. Po čase musel draze vyplatit své společníky, se kterými se nepohodl, a huť mu zůstala ve správě. Také vyjednávání se židovskými obchodníky přinášelo obtíže. I tak si ale Kavalírovi finančně v Ostředku vypomohli a mohli v roce 1835 koupit starý mlýn v Sázavě, který postupně opravili a postavili vedle něj novou huť. Tři roky ale musel František Kavalír pracovat v obou hutích, protože byl v Ostředku vázán smlouvou. Židé jej nechtěli pustit a následná soudní pře trvala deset let. V roce 1837 se všichni Kavalírovi stěhují na Sázavu, kde se jim dobře dařilo a svým dětem mohli dopřát kvalitní vzdělání. Do školy chodily děti převážně v Praze, kde se o ně starala nejstarší dcera Anna. Matka za dětmi do Prahy občas dojížděla. „*Naše útěcha největší byla, dyž sme mněli naše děti v Praze, Dyž sem k vám milý Děti, někdy přijela, mívala sem radost...*“¹³² Revoluční rok 1848 rodinu velmi poznamenal nejen strachem o šest dětí, které byly při nepokojích v hlavním městě ve školách, ale hlavně zatčením druhého nejstaršího syna Františka. „*Bylo to pro nás tůze bolestný, tu chvíli, a to leknutí si může, kdo má Dítky, každej povážit. Já sem hrozně plakala a muj Můž už nemněl žádný stání. Hned se oblíkal a jel z Jánem ještě ten den do Prahy.*“¹³³ František byl nakonec odsouzen na 13 let za velezradu a poslán do Komárna, kam

¹³⁰ Tamtéž, s. 64

¹³¹ Tamtéž, s. 85

¹³² Tamtéž, s. 140

¹³³ Tamtéž, s. 138

za ním občas dojížděla sestra Anna. Díky návštěvám bratra se seznámila se svým budoucím manželem, spisovatelem, novinářem a politikem Josefem Václavem Fričem. V roce 1853 umírá v 57 letech po těžké nemoci František Kavalír a starost o huť přebírají synové Josef a Eduard. „*Opuštěný sme byli a sme až posavád, já od dobrego a starostliveho Múže! A naše Děti od túze dobrego jejichho otce.*“¹³⁴ Antonie Kavalírová se dožila 75 let. Knihu vzpomínek pro své děti začala psát ve svých 56 letech. Její nejstarší vzpomínka pochází z doby, kdy jí bylo šest let.

5.2. Výchova a vzdělání

Antonie Adlerová byla svými rodiči vychovávána ke zbožnosti a skromnosti, k čemuž ostatně později vedla i své vlastní děti. „*Šaty sem mívala ráda, ale žádný jiný šperky né. Maše Rodiče nás navykli jen sprostě se nýst. Matka říkávala „sprostě a čistě, pán Bůh sprostost miluje.*“¹³⁵ Své rodiče milovala a cítila, jak vyplývá z několika jejích vzpomínek. Byla citlivou a poslušnou dcerou. „*Hned od 10ti let meho věku sem pozorovala, že žili moje dobrý Rodiče v samejch trampotách a nesnázích. Proto sem taky hleděla, jen kde bych je mohla trošku potěšit.*“¹³⁶ Rodiče měla celý život po svém boku, vždy se společně stěhovali a bydleli vedle sebe. V dospělosti jí byli velkou oporou, matka pomáhala s domácností a hospodářstvím, otec byl pomocníkem manžela. O všech důležitých rozhodnutích se s nimi radila. Od svých dětí očekávala, že se k ní budou chovat stejně jako ona ke svým rodičům a že ji neopustí. „*Já jsem byla tak šťastná, že sem je dycky blízko u sebe mněla.*“¹³⁷

Přestože byla rodina Adlerů chudá, všechny děti chodily do školy, rodiče dbali na jejich vzdělání. Proto velmi nelibě nesli, když museli děti ze školy v době, kdy se stěhovali z Příbrami, odhlásit. Děti se pak už do škol nikdy nevrátily. „*Nastala ubohem Rodičům zas velká starost. Viděli, že nás ze škol a z učení musejí strhnout, to jim velká tíž na hlavě ležela.*“¹³⁸ V Příbrami měla malá Antonie doma také piáno, na které ji do domu docházel učit soukromý učitel,

¹³⁴ Tamtéž, s. 152

¹³⁵ Tamtéž, s. 66

¹³⁶ Tamtéž, s. 64

¹³⁷ Tamtéž, s. 124

¹³⁸ Tamtéž, s. 33

chodila se učit šít do majetnější rodiny Pérů u své kmotry. O vlastní školní docházce ale mnoho svědectví nezanechala. Školu navštěvovala jen do svých 13 let. „*Chodila jsem do štvrtý klasy, začala jsme se učit německy, a dyž mejm Rodičum nepřálo štěstí v Mněstě Příbrami, kde byly školy, museli nás nechat neučený, A co sme umněli, to sme zapomněli a museli sme vostat jen hloupý a neučený.*“¹³⁹

Své děti vychovávala Antonie Kavalírová také zbožně. Nikdy je podle svých slov nebila. „*Bít sem vás nikdy, milý Děti, nemohla, proto že sem to túze cítila, že vás to bolí, a přece mi dal Bůh tu milost, že ste všichni hodný a dobrý.*“¹⁴⁰ Sama ale pravděpodobně občas dostala od své matky. Jak vzpomíná v souvislosti s Františkem Kavalírem, který za ní docházel a ona si ho nevšímala, se na ni její matka zlobila. Občas s ní kvůli tomu nepromluvila několik dnů... „*Maminka mi už moc klofců skrze něj strčila...*“¹⁴¹

Po narození prvního syna Josefa začala v domácnosti pomáhat služka. „*Nemohla sem tak sama pracovat jako dřív. Klučik byl hodnej a zdravej, já sem ho dobře opatrovala a Pepíček rost jako říbek.*“¹⁴² Na jeho výchovu měli výrazný vliv teta a prarodiče, kteří si ho ve dvou letech vzali k sobě domů. „*Pepíček byl u Babičky túze hodnej, moje Sestra a Babička ho hlídali jako poupě a Dědeček mněl s nim velkou radost, kam šel, všade ho sebou vodil.*“¹⁴³ Pak ale onemocněl a zemřel, což byla pro prarodiče tak velká rána, že už k nim Kavalírovi žádné ze svých deseti dětí na výchovu nedávali. „*Dědeček říkal „už žádného toho hocha sem nevemu, dybys jich sedum mněla, každej mi tady musí umřít, milá holka“- dycky si nařikal.*“¹⁴⁴

Další své děti tedy vychovávala sama a velmi se svým mužem dbali na jejich vzdělání. Ne u všech svých deseti dětí se ale v pamětech o vzdělání zmiňuje. Většina z nich chodila do obecné školy v Ostředku a chlapci se následně učili na gymnáziu. Nejstarší Antonín vystudoval na univerzitě chemii, Karel se stal lékařem. U dívek je vzdělání nejasné. Nejstarší dcera Antonie byla na učení ve Frautálii u pana faráře Prokše, aby se tam naučila německy. „*Ale u těch knězů*

¹³⁹ Tamtéž, s. 37

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 167

¹⁴¹ Tamtéž, s. 58

¹⁴² Tamtéž, s. 68

¹⁴³ Tamtéž, s. 68

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 69

*bejt – Platit si nechal dost. Za dvě leta sme ji vzali domu, a neumněla nic.*¹⁴⁵ Do Frautálie poslali také Annu. Farář s nimi ale nehezky zacházel. Měla hlad a musela pást krávu. Jak se to rodiče dozvěděli, hned ji odvezli. *„Holka byla ubohá, celá utrápená a hubená jako kosinka a mněla radost, že už je doma.*¹⁴⁶ Není jasné, zdali dívky u faráře navštěvovaly místní obecnou školu a za byt a stravu pomáhaly v domácnosti nebo chodily do školy klášterní. Třináctiletou dceru Antonii pak rodiče poslali do Prahy, kde strávila asi rok v ústavu *„u paní Hančlový.“*

Jedenáctiletá Anna byla asi rok doma a pak se učila *„na Malé straně u Jeptišek“*. Mladší dcery Marie a Josefa pak už své vzdělání započaly v Praze, kde pobývaly už od sedmi nebo osmi let. Rodiče svým dětem pronajali a později koupili v Praze byt, kde se o ně starala a vychovávala je druhá nejstarší dcera Anna. Na starost měla v hlavním městě i šest dětí. Nejstarší Antonie pomáhala matce s domácností a hospodářstvím. Matka občas děti v Praze navštěvovala. *„Přijela sem tam, mněla sem radost. Děti byly všechny v pořádku, dobře se učily a Anu poslouchaly. A tak to trvalo pár Roků.*¹⁴⁷ V revolučním roce 1848 měli Kavalírovi v Praze šest svých dětí. O vzdělání dalších dětí se už Kavalírová nezmiňuje. Rodiče se ale pravděpodobně snažili, aby všechny děti chodily do škol a za to neváhali vydat i na svou dobu dost vysoké částky. Tak například jen za byt a stravu v Praze zaplatili u dvou svých chlapců ročně 800 zlatých. Později dětem byt v Praze koupili. Roční příjmy dolní střední vrstvy na konci 19. stol. byly asi 1000 zlatých ročně.¹⁴⁸ Kavalírovi tedy na vzdělání svých dětí rozhodně nešetřili. Do paměti si Antonie Kavalírová napsala, jakým pilným studentem byl syn Karel, který se stal lékařem. V roce 1853 trávil nemocný otec s dětmi v bytě v Praze nějaký čas, aby byl v péči lepších lékařů. Před jeho smrtí seděl Karel celou noc u tatínkova lůžka a ráno šel do školy. Když se odpoledne vrátil, byl otec mrtvý. *„Dyž ho mrtveho spatřil, sed prej si k jeho stolečku a plakal půl hodiny v nepřestání...A potom, už zas vzal knihu a učil se! A v sobotu, hned druhéj den, mněl ubohej Karel skoušku a při všom trápení přec dobře chvál Bohu prošel.*¹⁴⁹ Karel

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 100

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 101

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 135

¹⁴⁸ MACHAČOVÁ, Jana, MATĚJČEK, Jiří. *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950: základní zjištění, hypotézy, náměty*. Opava: Slezské muzeum, 2002. ISBN 80-86224-36-8. s. 28. Cit. dle: MATOUŠKOVÁ, Lucie. *Paměti babičky Kavalírové...*, s. 18

¹⁴⁹ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha: Český spisovatel, 1993. ISBN: 80-202-0412-1. s. 151

nakonec školu úspěšně ukončil, udělal doktorát a matka na něj byla hrdá. „*Tu radost mou vám, milý dobrý Děti, nemůžu, nemůžu vypsát.*“¹⁵⁰

5.3. Dětská práce

Jak již tedy bylo výše zmíněno, Antonii Kavalírové se dostalo jen velmi základního vzdělání, na což si několikrát v knize posteskuje v souvislosti se špatným stylem svého psaní. I v době, kdy docházela do obecné školy v Příbrami, musela pracovat. Pomáhala hlavně matce s domácností a sourozenci. Chodívала na trh a v těch nejtěžších dobách, kdy nebylo co jíst, sbírala v lese plody. Jak vzpomíná, s otcem a ostatními dětmi chodili například ráno na brusinky. „*Bejvalo nám túze zima. Byli jsme věčim dílem bosí a chatrně voblečený. Otec dobrej nad náma zdychal.*“¹⁵¹ Když obchod se sklem neprosperoval, musela jezdit s otcem prodávat na jarmarky. Jezdili i přes noc a jednou musela například kvůli prasklému kolu zůstat v noci v lese sama asi hodinu, pak spala na cestě na kamení. Když otec nemohl, protože ho často bolela hlava, musela ho úplně zastat. Sama po noční cestě tahala bedny se sklem, leštila zboží a prodávala. A to jí ještě nebylo ani třináct let. Mezi tím chodila do školy, kde se ale taky pracovalo. „*...nosili jsme kusy starého plátna, a co kdo mněl, jen když to bylo plátěný, a cupovali sme, všechny děti, ve třech střídách. A potom sme přinesli každej školák dva kroše, aby to mohli poslat do Prahy.*“¹⁵²

V Marienheimu, kam se odstěhovali, když jí bylo třináct let, už jí místo školy čekala jen tvrdá dřina. Nosila na zádech uhlí do kopce, nebylo topení ani jídlo. Chodila na roští, v domácnosti zastávala matku, když děti zůstaly i několik dnů samy doma, protože otec byl v dole a matka občas docházela za prací k tetě do Veltrus do zámku. Někdy chodila pracovat do Veltrus společně s matkou. Příležitostně pracovala také na poli, kde tloukla hroudy. „*Bejvalo nás moc dětí, holky i hoši, a platili nám na den 10 krejcarů. Chodívali sme domu z hroznym hladem, byli by sme za zlatej snědli, mezi tim sme chodívali pro drobný uhlí,*

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 168

¹⁵¹ Tamtéž, s. 23-24

¹⁵² Tamtéž, s. 29-30

nemněli sme čím topit.¹⁵³ Bratr chodil na pole překopávat brambory. Desetiletý František se dokonce vydal žebrot, což rodiče nelibě nesli a maminka oplakala.

Po přestĚhování do TĚchobuze se jejich situace zlepšila, Antonie se ale do školy už nikdy nevrátila. Jak vzpomíná, v obci TĚchobuz nosila ve dne s matkou z lesa dříví a stelivo, celé noci pak spolu předly, protože neměli oblečení. Občas šla taky pro paní ze zámku.

5.4. Lékařská péče

Lékařská péče na vesnici neměla v dobách Antonie Kavalírové zrovna dobrou pověst. Vyplývá to z jejích vzpomínek, kdy hned v několika případech zmiňuje špatně zvolenou léčbu. Kvalitativní rozdíl mezi lékařskou péčí na vesnici a ve městě pak podtrhuje fakt, že své děti i nemocného manžela často nechala léčit v Praze. I když nutno podotknout, že ani v tomto případně nelze úplně generalizovat. Nemocnému synovi Eduardovi odborníci v Praze nepomohli, zachránil ho až zřejmě velmi odvážný a schopný doktor z městečka Zásmyky.

První poznámka Antonie Kavalírové dokládající úroveň venkovských lékařů souvisí se smrtí bratra Františka. Zemřel ve 14 letech poté, co se zranil při sáňkování. Zřejmě na poúrazovou coxitis a zánět kyčle. Příčinou smrti byla sepe, bakteriální komplikace. Na prostou coxitis se neumíralo. I dnes se tento druh onemocnění léčí především ledováním, trakcí končetiny a antibiotiky.¹⁵⁴ I Antonie poznala, že doktor v Vožice, kterého nechali rodiče k nemocnému chlapci přivězt, nevolí vhodnou metodu léčby. „*A pan Doktor, co mněl hoča chladit, on ho ještě víc zahřival, přikryl hoča peřinama co nejvíc moh, a nechal 3 hodiny topit tak moc, až kamna plápolaly. Ubohej hoch křičel co moh, nic platno nebylo, musel 3 hodiny pod peřinou vydržet, až byl celej zapálenej. Potom ho Doktor odkryl a řek „tejt’ se vypotil“*. *A dopotil se chudák, až za dva dni zemřel. Jak bejvali páni Doktoři chytrý!*“¹⁵⁵ To se psal rok 1819.

Další zmínka související s lékařskou péčí se datuje zhruba o dvě desítky let později, kdy si syn František v huti zarazil rozpálenou skleněnou třísku do oka. Místní doktor mu nepomohl, ani nepoznal, že má dítě v oku stĚpinu. Až lékař

¹⁵³ Tamtěž, s. 41

¹⁵⁴ Diagnostika provedena při osobní konzultaci s ortopedem MUDr. Jiřím Půlpánem 26. 11. 2008. Cit dle: MATOUŠKOVÁ, Lucie. *Paměti babičky Kavalírově...*, s. 38

¹⁵⁵ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírově...*, s. 53

Fišer z Prahy chlapcovo oko zachránil. V souvislosti s tímto případem uznala Antonie Kavalírová za vhodné zaznamenat také případ, který si vyposlechla cestou k pražskému lékaři. Paní přišla o oko poté, co jí do něj stříklo vápno. Doktor jí oko nevymyl, ale vápno vyškrábal. „...*oko mi celý zedřel a bylo mi zle. Potom sem taky jela do Prahy a už bylo pozdě, přišla sem o oko.*“¹⁵⁶ Přestože místní doktor nedával oku malého Františka již žádné šance, v Praze jej úspěšně a rychle vyléčili. Vytáhl tříhranný uhel a oko se mu rychle zahojilo. K péči vesnické doktora Pražák Fišer prý poznamenal: „*ste lidi k politování na venku s těma vašema Doktorama.*“¹⁵⁷ I když se tato poznámka může zdát příznačná, neplatila pro každý případ. Syn Eduard měl ve svých jednadvaceti letech velké problémy se zuby. Od bolestivých potíží mu ale lékaři z Prahy nepomohli. Zachránil ho až doktor z městečka Zásmyky. Eduard zřejmě trpěl nebezpečnou osteomyelitidou čelisti, kterou způsobil zánět dásně z mrtvého zubu. Dochází při tom k hnisavému zánětu kosti, která sekvestruje (jednotlivé kousky se oddělují z čelisti), šíří se do okolní kosti a i dnes je velmi obtížně léčitelná. Je třeba chirurgicky odstranit příčinné zuby a sekvestry a nasadit antibiotika.¹⁵⁸ Doktor ze Zásmyk se rozhodl pro náročný zákrok, během kterého mu musela asistovat Eduardova sestra Anna. „...*dřív mu musím 4ry zuby vyndat. Mněl bych mít ještě jednoho Doktora a já vim, že On by nechtěl, tak musí bejt Ana nápomocná, musím jí na to připravit. ‘A potom, jestli jináč nebude, tak musím rozříznout tvář až pod ucho a vyndat mu schnilou kost z dásně...*“¹⁵⁹ Tvář nakonec řezat nemusel, jen trhal zuby. Náročnou operaci za pomoci Anny provedl lékař v roce 1854. Zachránil tak Eduarda před smrtí a pravděpodobně ho i uchránil od celoživotních následků. Jinak se běžné potíže se zuby řešily doma. „*To dycky byla naše ubohá Ana, ta všem těm našim Dětem zuby vyndala.*“¹⁶⁰

Antonie Kavalírová měla deset dětí a tak není divu, že se nemoci u nich často střídaly, jak si několikrát ve svých vzpomínkách povzdechne. „*Mnohokrát mezi naší rodinu vlezla túze zlá a divná nemoc, která nás túze trápila...*“¹⁶¹ Po Františkovi onemocněl Jozef, kterému se na krku udělala boule, pak byla nemocná

¹⁵⁶ Tamtéž, s.103

¹⁵⁷ Tamtéž, s.104

¹⁵⁸ Diagnostika provedena při osobní konzultaci se stomatology MUDr. Simonou Ságlovou Ph.D. a MUDr. Josefem Baše 10. 12. 2008. Cit. dle: MATOUŠKOVÁ, Lucie. *Paměti babičky Kavalírové...*, s. 39

¹⁵⁹ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové...*, s. 158

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 107

¹⁶¹ Tamtéž, s.106

s očima Anna, Karel měl psotník¹⁶², děti trápily spály „...kolikrát nám třebas tři na spálu stonali a neveděla sem, kteremu mám dřív sloužit.“¹⁶³

5.5. Těhotenství, porod a šestinedělí

O průběhu těhotenství, o porodu či o šestinedělí se Antonie Kavalírová zmiňuje jen letmo. Těhotenství jen naznačuje a lze vyčíst z krátkých a skrytých poznámek. Porody odbývá jen strohou poznámkou či se o nich nezmiňuje vůbec. Z jejích poznámek ale vyplývá, že něco jako předporodní péče nebylo u ní zvykem, stejně jako dodržování šestinedělí. Nevíme ale, kdo jí s příchodem dětí na svět pomáhal, zda porodní babka nebo lékař, nebo jestli rodila bez jejich pomoci. A to přitom otěhotněla brzy po svatbě a těhotná nebo kojící byla nepřetržitě dalších dvacet šest let. Porodila dvanáct dětí, z nichž se dospělosti dožilo deset. Nelze proto předpokládat, že by to bylo pro ni téma okrajové. Důvodem jejího mlčení je v tomto případě s největší pravděpodobností tabuizace některých témat, typických pro 19. století.

Poprvé se o porodu skrytě zmiňuje, když přišel na svět třetí syn Jozef. Zapsala si, že se jí poté, co si jejich pomocník zlomil nohu a jeho žena a děti plakaly, udělalo špatně a v deset hodin večer porodila. „*Já jsem byla chvála Bohu brzy zdravá, Pepíčkoví jsem dobře sloužila a On klučik rost jako z vody, mněli sme s nim radost.*“¹⁶⁴. V souvislosti s dalším synem Adolfem píše, jak u nich bylo o pouti asi dvacet hostů, z čehož měla strach, protože se musela také starat o malou dceru a k ruce měla jen jednu pomocnici. Jak vyplývá z následující poznámky, byla zřejmě ve vysokém stadiu těhotenství. „*Nemohla sem dobře na ty schody běhat a dole bylo málo místa...Byla sem ráda, když byl večer. Žádnému sem nic neřekla, až ráno se nám narodil náš Adolf, zrovna ráno po pouti.*“¹⁶⁵ Porod mrtvého desátého dítěte komentuje jen strohou poznámkou. Více prostoru věnuje nešťastné události, která jeho narození předcházela. Šest dnů před porodem totiž

¹⁶² Psotník je zastaralý název choroby, uváděný jako příčina úmrtí u malých dětí. Jednalo se pravděpodobně o tetanické křeče spojené s bezvědomím. Vzhledem k nízké úrovni medicínských znalostí byly jako psotník zpravidla označovány jakékoliv křeče, které vedly k úmrtí dítěte v raném věku. [online]. [cit. 14. 5. 2013]. Dostupné z WWW: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Psotn%C3%ADk>

¹⁶³ KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové...*, s. 107

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 89

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 121

u nich doma hořelo. „Zatím sem já popadla železnej 10ti márovej hrnec plnej z vodou a jen sem vylítla s nim nahoru na ty schody. A postavim ho na práh a dál už sem nemohla pro kouř. Skácela sem ten hrnec s tou vodou jen s toho prahu do pokoje...“¹⁶⁶

Vzhledem k četnosti porodů lze předpokládat naprostou absenci antikoncepce. Těhotenství se u Kavalírů neplánovalo. K narození poslední dcery Josefy, která přišla na svět v roce 1847, si poznamenala: „Už mne to hrozně trápilo a sem byla už nad tím mrzutá, že sem si na ní, než se narodila, nic už, ani jeden klůček nepřichystala. Myslela sem si, jestli neumřu, ať si potom s náma dělají co chtějí. Žádněj nemůže věřit, jak to je takový Matce, která už velký Děti má, a zas ty maličký ještě přídou.“¹⁶⁷

Podobně jako čas před porodem, ani v šestinedělí zřejmě nebylo pro Antonii Kavalírovou dobou, při které by byla uchráněna od běžných denních starostí. Tchýně jí prý často říkala „...ale Toničko, Toničko, vy se nic nešetříte, ale počkejte, až budete starší všechno to schledáte a spomenete na mne. Celejch šest neděl“ - to dyž sem byla v koutě - „vás nevidim, aby ste si trochu odpočinula, za štyry dni do sklepa běháte všade jen lítáte, to přeci nemá bejt.“¹⁶⁸ Paní Kavalírovou ale neměl kdo v domácnosti zastat, k ruce měla jednu děvečku, občas jí vypomohla matka. Ostatně na moc práce a starostí v souvislosti s dětmi a hospodářstvím si občas postěžuje. Jednou své matce řekla: „...milá Maminko, dyby ste mně byla rači, dyž sem byl maličká, utopila, já myslim, že by ste byla dobře ud'ála, byla bych já sama pryč a nebylo by tolik Děti po mně. Dvanáct Děti mít, jako já, to nejní žádná maličkost!“¹⁶⁹ Pak ale podle svých slov litovala, že tato slova vyslovila. Antonie Kavalírová všech deset dětí milovala, byla na ně hrdá a děkovala za ně Bohu: „A ty mně na Světě těšejí a prodloužejí mně věku, proto že sou dobrý, zachovalý a starostlivý. Maji pro mě ty nejvřelejší city. Děkuju Bohu za to.“¹⁷⁰

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 128 a 129

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 130 a 131

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 119

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 131

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 159

5.6. Dětská úmrtnost

Rodině Adlerových i Kavalírových se nevyhnula vysoká dětská úmrtnost. Jak u Adlerů, tak u Kavalírů i u dcery Anny Fričové vždy zemřel prvorozený syn. Antonii umřeli v dětství tři bratři. „*Matka nejvíc plakala, že tam musí dvě děti na hřbitově nechat,*“¹⁷¹ poznamenala si v souvislosti se stěhováním z Příbrami. Ke smrti bratra Františka, který umřel ve věku 14ti let, napsala. „*To si kór Rodiče nařikali. Už Otcí pomahal v huti vodnášet.*“¹⁷² Ostatně z paměti mimo jiné také vyplývá preference narození chlapce. „*Dycky mají ty sklenáři rači hochu než holku, proto že jim, dyž je trošku věčí, pomáhá v huti pracovat.*“¹⁷³

Zhruba rok po Františkovi umřel nejmladší bratr Jozef a Antonie zůstala sama se sestrou. „*Mněly sme se túze rádi po malym Bratru se nám túze stýskalo.*“¹⁷⁴ Smrt jejího prvorozeného syna, který nepřežil spálu, byla pro ni těžkou ránou: „*...myslela sem, že už nebude ten Svět co byl, a že mně nebude už na Světě nic těšit.*“¹⁷⁵ Z dvanácti narozených dětí nepřežil ani osmý syn Václav, který se narodil mrtvý. To ale komentuje jen velmi stroze, o žádných citech se v této souvislosti již nezmiňuje, což může souviset s faktem, že smrt prvorozených dětí a také dětí starších, které už třeba pomáhaly v domácnosti a měly s matkou pevné citové pouto, byla brána tragičtěji. Ostatně dceru Annu utěšuje po smrti jejího druhého dítěte slovy, že chlapec na světě asi neměl být, když jim ho Bůh vzal, že je stejně všude jen samé trápení. „*Z mý zkušenosti, kdo malej umře je dobře.*“¹⁷⁶

5.7. Radosti

Přestože Antonie Kavalírová píše ve větší míře o starostech, trápeních a těžkém živobytí, neopomenula vzpomínat i na hezké životní chvílky. I když je jich v porovnání s těmi negativními jen pár. Ze svého dětského věku si zapsala, jak si v huti Marienheim hrála s ostatními dětmi, jak jim hráli bratři sousedé na housle: „*Byl na kraji v tom zelenym háji jeden velkej a košatej dub. Ty hoši udělali vokolo*

¹⁷¹ Tamtéž, s. 33

¹⁷² Tamtéž, s. 46

¹⁷³ Tamtéž, s. 69

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 63

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 69

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 182

něj široký kolo a my jako děti sme kolem tancovaly.“¹⁷⁷ Její radostí byla také starost o krávu a srnku. „...*Dyž jí můžu časně ráno za rosy jít na číhadlo nažít trávy a tam si zaspívám, ach to je moje radost. Spívám písňe až les zní, srp si nabrousím až tráva pod nim syčí, za malou chvíli mám nůši trávy, a to je moje radost...*“¹⁷⁸

O hračkách se ve svém dětství nezmiňuje vůbec, u svých dětí si v souvislosti s uzdravením oka syna Františka zapsala: „*Šla sem a koupila sem Frantikovi teplou čepici a košíček a do košíčka plno hraček, koníčky, vovčičky a víc jiných...*“¹⁷⁹ Přiměla tak svého syna otevřít nemocné oči a na hračky se podívat.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 46

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 58

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 105

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se pokusila poodhalit mnohvrstevnatý obraz dětského světa. Dětství, jak je dnes vnímáme, prošlo dlouhou cestou. Od dítěte, na které společnost nahlížela spíše jako na „malého dospělého“, po zcela emancipované dítě se svým specifickým světem, ke kterému směřuje pozornost společnosti. Odstup mezi dětstvím a dospělostí se postupem času zvětšoval. Ve středověku zůstává podoba dětství zahalena otázkou, jaký vlastně status nejmenším tehdejší společnost přisuzovala. Kvalitu a délku dětství určovalo do určité míry sociální prostředí a postavení, do kterého se člověk narodil. Většinou ale byla doba vyhrazená dětství v předmoderní společnosti krátká, ať už kvůli sňatkové politice a mocenským ambicím u šlechtických dětí nebo kvůli nutnosti pracovat u potomků chudších vrstev. Klíčovou roli hrálo v dějinách dětství 19. století. Právě jemu proto ve své práci věnuji největší pozornost a prostor. Do podob dětství zasahují změny demografického chování a s ním související regulace porodnosti a nástup nukleární rodiny, která nahrazuje rodinu tradiční. Díky rozvoji humanitárních a přírodních věd dochází k racionalizaci porodů, porodní babky se kvalifikují, pomalu se prosazuje medikalizace porodů. Zkvalitňuje se péče o kojence i jejich výživa, přibývá literatury věnující se těmto tématům, hygienické návyky postupně pronikají mezi lidi. Plně se prosazuje vzdělávací povinnost, i když ne všemi respektovaná. U spodních vrstev se prosazovala těžce. Chudé děti často musely učení vyměnit za práci, kterou upřednostňovali i jejich rodiče. Negativně je zasáhla industrializace, která jejich dětství kvůli námezdní práci výrazně zkrátila. Postupně se také měnil vztah rodičů a jejich dětí, a to především v kultivovanějších středních vrstvách, kde se prosadilo vzdělání, oslabuje patriarchalismus. Obraz dětství 19. století dokresluje rozbor ojedinělého díla Antonie Kavalírové Paměti babičky Kavalírové, díky kterému je možné nahlédnout do životů příslušníků nižších vrstev, kteří většinou doklady o svém životě nezanechávali a můžeme proto obohatit dějiny dětství o další poznatky a porovnat je s těmi, se kterými přišli badatelé věnující se dějinám dětství.

Z bádání mezi historiky a v memoárech obyčejné ženy vyplynulo, že dětství našich předků provází nezodpovězené otázky. Tou hlavní, která se line dějinami dětství ve zkoumaném vymezeném období od středověku do 19. století, jsou city rodičů k jejich dětem. Podle některých badatelů byly vztahy mezi rodiči a jejich

malými dětmi chladné. Absence citů se týká hlavně novorozenců a jejím důvodem měla být jejich vysoká úmrtnost, která začala klesat až v počátcích 20. století. Antonie Kavalírová pocházela z velmi chudých poměrů, pro její rodiče byla smrt malých sourozenců vždy velkou ránou. Ona sama se pak v dospělosti musela dvakrát vyrovnat se úmrtím narozeného dítěte. V prvním případě šlo o prvorozeného syna, což ji, jak píše, hluboce zasáhlo. Porod mrtvého desátého dítěte ale již okomentovala velmi stroze. To může souviset s faktem, že úmrtí dalších dětí nebylo z různých důvodů bráno tak tragicky. První děti byly pravděpodobně více očekávány. Ve stáří přistupuje k úmrtí prvorozeného syna své dcery již fatalisticky a taktéž událost komentuje bez známky citů. Z uvedeného vyplývá, že k této otázce je nutné přistupovat individuálně a nelze city, které chovali rodiče ke svým právě narozeným dětem, nijak generalizovat.

Antonie Kavalírová byla v mnoha ohledech typickou představitelkou své doby, byla vzornou křesťankou, poslušnou dcerou, v dětství musela místo školy pracovat, v dospělosti se s mužem svou pílí propracovali mezi střední vrstvy, porodila dvanáct dětí a zřejmě žila tak, jak se od ní očekávalo. V některých případech se ale její život stereotypní představě člověka dané doby vymyká. Jde například o otázku vzdělávání. To se mezi chudými vrstvami podle historiků prosazovalo velmi těžce a rodiče většinou upřednostňovali práci před školou, kterou nepovažovali za důležitou. Přestože se Antonie Kavalírová narodila do chudé rodiny, která často musela bojovat o holé přežití, její rodiče kladli na vzdělání důraz a fakt, že museli své děti kvůli velmi špatné životní situaci odhlásit ze škol, je podle Kavalírové velmi trápil. Autorka chodila do školy jen do svých 13 let a svou nevzdělanost v knize s povzdechem několikrát zmiňuje. Svým dětem už mohla dopřát kvalitního vzdělání. Všech deset potomků Kavalírové studovalo a za vzdělání, které rodina považovala za velmi důležité, neváhala vydat na svou dobu velké finanční prostředky. Dva její synové studovali vysokou školu.

Mimořádnou pozornost věnovala rodina lékařské péči, což taktéž odporuje zažitým představám o člověku počátku 19. století. Lidé nižších vrstev se častěji jak na lékaře spoléhali na magii a pověry. O nich ale v knize není ani zmínka. K nemocem přistupovali Kavalírovi velmi racionálně a vždy se snažili zajistit pro své děti, ostatně i pro sebe, ty nejlepší lékaře, za kterými často jezdili do Prahy.

Vymyká se i model výchovy, který u svých dětí praktikovali rodiče Antonie Kavalírové a pak následně sama Kavalírová jako matka. Přestože jsou v té době podle badatelů fyzické tresty považovány za prospěšné a jsou běžným a legitimním výchovným prostředkem, obzvláště pak v nižších vrstvách, jak u Adlerových tak později u Kavalírových se takové tresty nikdy neprotikovaly. Otec Antonii Kavalírovou nikdy nebil a z paměti vyplývá, že ke své dceři vždy choval jen ty nejuvřejší city a byl jí celý život dobrým rádčem a pomocníkem. Matka zřejmě občas k mírnému fyzickému trestu přistoupila. Samotná Antonie Kavalírová ale své děti nikdy nebila.

V neposlední řadě je kniha jedinečná svým jazykem. Autorka psala tak, jak mluvila a její dílo je proto vzácnou ukázkou nespisovné češtiny. Užívala zajímavé výrazy, například své děti nazývala „mrňkou,“ „štveráčekem“, „mazíčkem“ nebo „malinkým nevinětem“.¹⁸⁰ Její něžný vztah k dětem dokládají i některá lidová srovnání: „hlídali ho jako poupě“, „byla hubená jak kosinka“, „skákaly jako mladý kozlíci“. Po uzdravení svého syna si zapsala: „*Dyby mi byl dal někdo celou Prahu, tu radost bych nemohla mít.*“¹⁸¹

Při čtení Paměti babičky Kavalírové musí mít čtenář na paměti, že byly napsány pro potomky autorky a je tudíž otázka míry její objektivity. Jelikož jde o dílo na svou dobu pravděpodobně ojedinělé, nelze jej porovnat s podobnými memoáry, které by napsala žena ze stejné vrstvy ve stejné době. Některé závěry proto musí zůstat v rovině pravděpodobnosti. Nepochybně jsou ale Paměti babičky Kavalírové unikátním pramenem, který přináší do studia vztahů rodičů a dětí nové poznatky a rozbíjí již zažitá stereotypy, v tomto případě týkající se výchovy, vzdělání a přístupu k lékařské péči.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 130, 131 a 89

¹⁸¹ Tamtéž, s. 68, 101, 104, 125

Seznam použitých zdrojů

Prameny:

KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha: Topičova edice, 1939

KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha: Český spisovatel, 1993. ISBN: 80-202-0412-1

Literatura:

ENNENNOVA, Edith. *Ženy ve středověku*. Praha: Argo, 2001. ISBN 80-7203-369-7

HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvěcenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*. 2009. Disertační práce. Univerzita Pardubice, Fakulta filosofická.

HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, Stloukal, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panarama, 1990. ISBN 80-7038-011-X

KOMENSKÝ, Jan, Amos. *Informatorium školy mateřské*. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1451-1

KOPIČKOVÁ, Božena. *Vstup české medievalistiky do studia dětské evropské problematiky ve středověku? Glosy a otázky*. Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice 2003

LE GOFF, Jacques. *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1987. ISBN 80-7021-682-4

LENDROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2006

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999, ISBN 80-204-0737-5

LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství*. Scientific papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities. 7/2001. Pardubice 2002

LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Lidové noviny, 2003. ISBN 80-7106-495

MACHAČOVÁ, Jana. *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století? 2*. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice, 2003

MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie (1500-1700)*. Praha: Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-312-6

MATOUŠKOVÁ, Lucie. *Paměti babičky Kavalírové jako pramen k „ženským dějinám“ 1. poloviny 19. století*. 2009, Bakalářská práce. Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická.

NODL, Martin. *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996

NODL, Martin. *Dvě tváře dětství. Malí dospělí a děti-hříšníci ve středověku*. Dějiny a současnost. 1/2006

NODL, Martin, ŠMAHEL, František. *Člověk českého středověku*. Praha: Argo, 2002. ISBN 80-7203448-0

Ottův slovník naučný Dá – Dře. Praha, 1893.

PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985

PRAŽÁK, František. *České dítě*. První vydání. Praha: Melantrich, 1948

REJCHRTOVÁ, Noemi. *Dětská otázka v husitství*. Československý časopis historický 28, 1980

RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově dětí*. 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice, 2003

SHAHAR, Shulamith. *Vývojové fáze dětství*. Souvislosti 4 (30)/1996

Internetové odkazy:

Psotník. [online]. [cit. 14. 5. 2013]. Dostupné z WWW:
<http://cs.wikipedia.org/wiki/Psotn%C3%ADk>

121. schůzka: Podivné dětství prince Václava. [online]. [cit. 14. 5. 2013] Dostupné z WWW: http://www.rozhlas.cz/toulky/vysila_praha/_zprava/302843